

ח' זנוטה ותושביה: חוות דעת ארכיאולוגית ויישובית

מאת: ד"ר אבי עופר

מצ"ב חוות דעת ארכיאולוגית ויישובית בנושא ח' זנוטה ותושביה שבדרום הר חברון, דרום-מזרחה לד'הריה.
ח' זנוטה היא אתר המוכר מכבר למדע, ואשר מראשית המחקר המודרני תועד כאתר שתושביו רועי צאן, המעבדים גם באופן עונתי את החלקות סביבו.
נגד אוהלים וסככות שכנו אותם תושבים בשטח האתר הוצאו צווי הריסה, ונתבקשתי לתת חוות דעת ארכיאולוגית ויישובית בנושא.
לצורך חוות דעת זו נערך סיור מיוחד באתר ביום ו', 17 ביולי 2009.
הסיור וחוות הדעת נערכו (בהתנדבות) בהתאם לפניית אלי של עמותת "במקום" והאגודה לזכויות האזרח.
חוות הדעת כוללת רקע מקצועי קצר שלי, תמצית המחקר הארכיאולוגי באזור הנדון כולל תוצאות הסיור המיוחד שערכתי, ומסקנות.

רקע מקצועי של מגיש חוות הדעת

מנהל משלחת הר-יהודה וחפירות תל-חברון (תל-רומידה), 1982-87. במהלך עבודת המשלחת נסקרו 800 קמ"ר המקיפים את כל הר-יהודה מדרום לירושלים ועד חבל יתיר (לרבות מה שנדון בחוות דעת זו), ונחפרו כמה אתרים ובראשם תל-חברון.
בעל תואר ד"ר לארכיאולוגיה מטעם אוניברסיטת ת"א (1993). נושא הדיסרטציה: "הר-יהודה בתקופת המקרא" (סקר שטח ארכיאולוגי מקיף, וניתוח ארכיאולוגי-מרחבי והיסטורי). מלבד הדיון הארכיאולוגי וההיסטורי המפורט על האזור בתקופת המקרא, מחקר זה מסכם את ההיסטוריה היישובית שלו מלפני כ-6,000 שנה ועד ימינו, כולל ניתוח של תהליכים יישוביים מהתקופה העות'מנית (לאור הדפדפרי העות'מניים שהשתמרו באיסטנבול) ומתקופת המנדט הבריטי.

תמצית המחקר הארכיאולוגי, המידע היישובי והמצב הנוכחי בח' זנוטה

ח' זנוטה היא אתר מספר 135/96/1 {14-08} בארכיוני הסקר של ישראל והשטחים.
האתר נסקר ע"י כוכבי בסקר החירום תשכ"ח (1968), ע"י גוטמן בסקר המשלים ב-1969, וכן על ידי בסקר הר-יהודה.
בסקר החירום מתואר האתר (מספרו 245) כחורבה ובה שרידי מבנים, בהם בולטים מבנה מודרני של אורווה בצפון האתר, מבנה מאבנים מזויזות במרכז החורבה, ומבנה מאבנים מזויזות, עם קירוי קשתות וחרכי ירי, בדרום החורבה. בנוסף תועדו מערות וגדרות ששימשו כבר אז (1968), וכנראה גם הרבה לפני כן, כמכלאות צאן. ממצא החרסים כפי שהעליתי מבדיקת החומר של כל שלושת הסקרים הנזכרים כולל את תקופת הברזל (מאה 7 ואולי גם 8 לפסה"נ – נמצאו גם על ידי כוכבי וגוטמן אך נשמטו מפרסומיהם), ומהתקופה הביזנטית ברצף עד ימינו (כוכבי וגוטמן רשמו גם חרסים מהתקופה הרומית, וכוכבי אף מהתקופה ההלניסטית, אך אני לא מצאתי עדות לכך).
בעבר הוצע לזהות את האתר עם העיר המקראית זנוח (יהושע ט"ו 55 ואולי גם דה"א ד 18) אך הזיהוי נפסל בצדק עקב אי התאמה גיאוגרפית לרשימה בסקר יהושע, וכן משום שסברו בטעות שאין באתר מימצא מתאים. לעומת זאת, לאחר שפירסמתי את ממצא החרסים מתקופת המלוכה המאוחרת, נפתחה והוצעה על ידי האפשרות לזהות את האתר עם דנה שבקבוצה החמישית של ערי יהודה שבדרום הר חברון (יהושע ט"ו 49; גירסת תרגום השבעים: רנה): בשל המימצא והמיקום הגיאוגרפיים המתאימים, ואולי גם הדמיון בשם (כידוע האותיות ד-ז מתחלפות תכופות בין העברית לערבית).
בתקופה הביזנטית הגיע האתר לגודל של כ-35 דונם מיושבים, הפזורים על שטח נרחב יותר של כ-50 דונם. בימי הביניים והתקופה העות'מנית הצטמצם השטח ונראה כי האתר לבש את אופיו כפי שנתגלה לסוקרים המודרניים, מכוכבי (1968) ועד אלי (1982): יישוב של רועים ופלאחים המתגוררים בשרידי המבנים הקדומים ומעורות המגורים שלידם.

בסיור שערכתי עתה לצורך חוות דעת זו, בדקתי את המצב בשטח החורבה וכן את מהימנות סימון ה"פוליוגון הארכיאולוגי" המציין את שטח האתר ברשומות הממשלתיות. "פוליוגון" זה מקיף שטח של 120 דונם, ומבטא הגזמה אופיינית של הרשויות ביהודה ושומרון בסימון "פוליוגונים" כאלו: ר' למשל חוות הדעת שלי לגבי 3 "פוליוגונים" מסוג זה באזור תל זיף וח' איסטבול, שם הם מגיעים לגדלים שבין פי 10 לבין יותר מפי 50 (!) מהשטח הממשי של האתרים. כאן ההגזמה פחותה ומגיעה רק עד פי 2 או 2.5 משטח האתר. הגיא המעובד שבדרום-מזרח ה"פוליוגון" הינו בבירור מחוץ לתחום היישוב הקדום. יש בו אמנם טראסות קדומות אך אם טראסות כאלה הן קריטריון לאתר ארכיאולוגי הרי כל אזורי ההר של ארץ ישראל, ובודאי ביהודה ושומרון, הם אתר ארכיאולוגי אחד גדול מאז תקופת הברזל. כך גם בשוליים הדרומיים והצפוניים ובשלוחה המערבית של האתר. יש שם אכן גדרות, בורות מים ומערות, אלא שהללו נמצאים לעשרותיהם ולמאותיהם בכל ק"מ מרובע שנסקר בהר יהודה, ובודאי ברדיוס של 1-2 ק"מ סביב כל אתר יישוב משמעותי.

אציין כי יש לתעתק את שם החורבה לעברית ככתוב כאן "זנוטה" (ר' הכתיב המדויק של השם בערבית ותעתיקו לעברית ולאנגלית אצל כוכבי), ולא "זנותה" ככותרת ה"פוליוגון הארכיאולוגי".

עם זאת, מרבית האוהלים והסככות שבח' זנוטה אכן מצויים בתחום הממשי של האתר הארכיאולוגי, כפי שקורה תדיר, בעבר ובהווה, בסוג זה של יישוב בתוך חורבות קדומות. אציין כי בשטח האתר בולט לטובה היעדר סימנים לחפירות של שוד ארכיאולוגי, בניגוד למה שמתגלה תכופות באתרים כאלו ביהודה ומחוצה לה. מאידך ישנו תהליך, הנמשך כנראה זה מאות שנים, של פירוק מבנים קדומים לצורך שימוש משני באבנים לבנייה ולטראסות, בעיקר מחוץ לאתר (אין בשטח האתר כמות אבנים מסותתות כפי שניתן לשער שהיתה בבניינו בשיא יישובו), ובמידה מסוימת גם בתוכו.

במערב האתר ישנה שלוחה אשר מצוייה מחוץ לתחומי. כ-5 דונם ממנה, בערך מהאוהל המערבי ביותר הנראה בשטח וגם בתצלום האויר העדכני, כלולים ב"פוליוגון" הארכיאולוגי אך אינם באמת חלק מהאתר: יש בהם רק בור מים כמוהו מצויים רבים בכל האזור מחוץ לתחום ה"פוליוגון".

דוגמאות להתייחסות למגורים בשטח אתר ארכיאולוגי

למיטב ידיעתי וניסיוני, ההתייחסות המקובלת במדינת ישראל למקרים בהם מתקיימים מגורים בשטח אתר ארכיאולוגי, היא לאפשר את המשך המגורים אך להתנות כל הרחבה או שינוי בביצוע בדיקה ארכיאולוגית.

לעתים מאפשרים את הדבר אפילו במקרה של תושבים שהגיעו למקום לאחר שהוכרז כאתר ארכיאולוגי ומעולם לא התגוררו בו קודם. דוגמא בולטת היא ההתנחלות בתל חברון ("תל רומידה"). באותו מקרה התייבשה קבוצת אנשים בתוככי אתר ארכיאולוגי מוכרז (ומהחשובים בארץ), באזור שלא היה מיושב בשום צורה מזה מאות שנים (ובודאי שלא על ידם), במקביל לביצוע חפירה ארכיאולוגית באתר ותוך חסימת חפירה זו (אותה ניהלתי). בהמשך, מימנה המדינה חפירת הצלה בהיקף ובעלות נרחבים, חפירה שהוכיחה כי המגורים המודרניים אכן יושבים על שרידים עתיקים בעלי חשיבות רבה מאד. חרף זאת לא פונו המתיישבים מהמקום אלא הושקע כסף רב כדי לאפשר את מגוריהם תוך שימור הממצאים. דוגמא אחרת היא בניית הרובע היהודי בירושלים. גם שם נמצאו ממצאים בעלי חשיבות ראשונה במעלה, אך הדבר לא מנע בניית בתים חדשים ושיכון תושבים חדשים במקום, אלא הושקע כסף ומאמץ כדי לשלב בין השניים.

יצוין כי אין כמובן שום דמיון ולוא קלוש בין חשיבותן העצומה של ירושלים הקדומה וחברון המקראית, תלים ארכיאולוגיים עתירי ממצא ושכבות ובעלי חשיבות היסטורית ראשונה במעלה לבין חרבת זנוטה.

מסקנות והמלצות

ח' זנוטה הינה אתר ארכיאולוגי מוכר ובעל חשיבות מסויימת, שבו קיים בדורות האחרונים וכנראה גם לפני כן יישוב של רועים, המעבדים גם את החלקות הסמוכות, ומתגוררים בין שרידי המבנים הקדומים ובמערות המגורים הקדומות. קיומן של מזרעות מיושבות כאלה מתועד לאורך כל התקופות, מה"חצרות" המקראיות דרך המזרעות הנזכרות בדפתרי העות'מניים ועד ימינו. **ספציפית באתר זה מעידים דיווחי הסקרים כי הוא מיושב מלפני שנת 1968, כנראה הרבה קודם לכן, ועד היום.**

באתרים כאלו ישנו תמיד מתח מובנה בין רצונם וזכותם של התושבים להמשיך לחיות באתר בו נולדו ובו הם חיים, לבין הערך (המודרני והחדש יחסית) של שימור השרידים העתיקים.

לאור הדוגמא דלעיל של תל רומידה, אף היא בשטחי יהודה ושומרון, הפתרון ההוגן הוא להותיר את התושבים במקומם, תוך ביצוע חפירה ארכיאולוגית מטעם המדינה ושימור השרידים באופן שיאפשר את המשך חיי התושבים במקום ברווחה מרבית. קל וחומר כאשר אתר זה חשוב לאין שיעור פחות מתל רומידה, וקל וחומר בן-בנו של קל וחומר כאשר התושבים עצמם מתגוררים שם זה מכבר וברצף, כפי שמוכיח התיעוד הארכיאולוגי לפחות מאז 1968.

פתרון אפשרי אחר, ועדיף מבחינה ארכיאולוגית, הינו במתן אפשרות לתושבים להעתיק את מגוריהם למקום סמוך. כך ניתן למנוע את יישובה החוזר והנשנה של החורבה, לתת פתרון הוגן לתושביה מזה דורות, ואף להפקידם על שמירתה. במקרה זה גם קיים, כאמור, שטח סמוך ומתאים.

אין מניעה ארכיאולוגית לעבד את החלקות החקלאיות, גם אלה שבתחום ה"פוליגון" והנשענות על טרסות קדומות (כמרבית הטרסות ביהודה), וגם לא להמשיך ולהשתמש בגדרות הצאן שבהיקף האתר המשמשות לכך מזה כמה דורות ואולי אף יותר.

ד"ר אבי עופר

קיבוץ מענית 37855

054-333-9583

Dr.Avi.Ofer@Gmail.com

יולי 2012